

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ЯК РУБРИКИ ВНУТРІШНЬОЧАСТИНОМОВНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

Проаналізовано критерії класифікації слів за лексико-граматичними розрядами, подано поділ іменників, прикметників, дієслів на лексико-граматичні розряди згідно з особливостями морфологічних категорій цих частин мови, виявлено також доцільність та інформативність такої класифікації.

Ключові слова: морфологія, частини мови, лексико-граматичний розряд, класифікація, морфологічна категорія.

В статье представлены результаты анализа критериев классификации слов в соответствии с лексико-грамматическими разрядами, подано распределение имен существительных, имен прилагательных, глаголов по лексико-грамматическим разрядам согласно особенностям морфологических категорий этих частей речи. Определена целесообразность и информативность такой классификации.

Ключевые слова: морфология, часть речи, лексико-грамматический разряд, классификация, морфологическая категория.

Criteria of classification the words in lexical-grammatical types have been analyzed. The distribution of nouns, adjectives, verbs in lexical-grammatical types in conformity with peculiarities of morphological categories of these parts of speech has been highlighted. Expediency and information possibility of this classification has been distinguished.

Keywords: morphology, parts of speech, lexical-grammatical types, classification, morphological category.

Описуючи морфологічну систему сучасної української мови, традиційно застосовують такий прийом, як класифікація лексичного складу в межах однієї частини мови. Незважаючи на те, що таку класифікацію виявлено в усіх працях, де системно описано морфологію сучасної української мови, до сьогодні існують значні відмінності в розумінні внутрішніх для частини мови класифікаційних рубрик і послідовності їх застосування. Огляд наукової, навчальної і довідкової літератури уможливив виділення різних назв цих рубрик: семантико-граматичні групи [1, с. 18–19], лексико-граматичні розряди [3, с. 50], семантико-граматичні категорії [7, с. 81; 8, с. 57], менші категорії [7, с. 81], розряди за значенням [7, с. 172; 8, с. 81; 10, с. 299, с. 335]. Такі відмінності в назвах певною мірою відповідають різним підходам і критеріям виокремлення та характеристики внутрішніх для частини мови класифікаційних рубрик.

Зрозуміло, що виявлені відмінності ускладнюють як визначення змісту відповідних розділів курсу морфології сучасної української мови, так і мотивацію вивчення та практичного застосування інформації про класифікацію лексичного складу в межах однієї частини мови. Зазначені суперечності зумовлено відсутністю загального поняття про внутрішню для частин мови класифікаційну рубрику, мету її запровадження саме в морфологічний опис мови. Отже, для упорядкування прийомів і принципів класифікації лексичного складу в межах однієї частини мови потрібно визначити доцільність застосування такої класифікації, сформулювати поняття про внутрішню для частин мови класифікаційну рубрику та сформулювати критерії такої класифікації.

Доцільність будь-якої класифікації залежить від її інформативності згідно з істотними властивостями класифікованих об'єктів. Істотність властивостей багатоаспектних об'єктів залежить від галузі, для якої призначено класифікацію. Оскільки класифікацію слів однієї частини мови призначено для морфологічного опису мови, вона виявиться доцільною, якщо відбиватиме саме морфологічні особливості класифікованих одиниць: морфологічне значення, морфологічні категорії, формотворення. Спираючись саме на ці особливості, отримуємо класифікацію, що міститиме інформацію морфологічного змісту.

У сучасних працях з морфології внутрішню класифікацію лексичного складу частини мови застосовано для іменників (власні, загальні, конкретні, абстрактні, збірні, одиничні, назви істот і неістот), прикметників (якісні, відносні, присвійні), числівників (означено-кількісні, неозначено-кількісні, порядкові і кількісні, які поділяють на власне кількісні, збірні і дробові), прислівників (означальні та обставинні). Здійснюючи таку класифікацію, для кожної частини мови зазвичай обирають різні ознаки, навіть для слів тієї самої частини мови застосовують різні класифікаційні ознаки. Іменники поділяють на класифікаційні розряди за особливостями позначуваного об'єкта і способом його мовного відтворення [1, с. 18], за семантичними і морфологічними характеристиками [3, с. 50; 5, с. 217], за характером позначуваного [7, с. 82], за характером називання і за лексичним значенням [10, с. 299]. Поділ прикметників на класифікаційні розряди здійснюють за «здатністю виражати ознаки предмета безпосередньо або через відношення його до іншого предмета чи особи» [9, с. 212],

за характером ознаки, наявної в предметі [7, с. 172; 8, с. 81], за значенням [10, с. 336], за загальнокатегорійною семантикою та значеннєвими, морфологічними, словотвірними і синтаксичними ознаками [4, с. 526]. Числівники класифікують за типом позначуваного кількісного поняття [1, с. 144; 3, с. 157; 10, с. 351], за значенням і граматичними ознаками [8, с. 93], а прислівники – за семантико-синтаксичними ознаками [1, с. 247; 3, с. 302], за лексичним значенням [2], за значенням та синтаксичною роллю в реченні [8, с. 141; 9, с. 283; 10, с. 406].

Зазначені відмінності у визначенні лексико-граматичних розрядів відбивають специфіку словникового складу кожної частини мови, утім, потребують з'ясування причин, згідно з якими ту саму рубрику (лексико-граматичний розряд) застосовують для класифікації різних частин мови. Застосування однієї класифікаційної рубрики до мовного матеріалу, певною мірою різного, може бути інформаційно значущим, якщо ґрунтується на принципово однотипних ознаках. Отже, маємо з'ясувати, які класифікаційні ознаки потрібно взяти за підставу для розподілення слів різних частин мови й отримання інформаційно значущої для морфології класифікації.

Такі класифікаційні ознаки, як особливості позначуваного об'єкта або тип позначуваного кількісного поняття, характер позначуваного, відповідають інформації про позамовне явище, а не про слова як мовні одиниці. Характер називання або спосіб називання (вираження) стосуються особливостей номінації і є істотними для семасіології. На нашу думку, некоректно як класифікаційну ознаку застосовувати взагалі значення або семантику без конкретизації типу мовного значення, оскільки невизначеними залишаться істотність та інформативність такої ознаки. Лексичне значення і словотвірні ознаки також вилучаємо із переліку ознак, істотних для морфологічної класифікації, оскільки лексичне значення вважають критерієм лексикологічних класифікацій, словотвірні ознаки – критерієм словотвірної класифікації.

Потрібно визнати, що з усього розмаїття ознак для морфологічної класифікації істотними можуть бути морфологічні характеристики, до яких уналежнено загальнокатегорійну семантику та морфологічні ознаки, якщо ці ознаки розуміти як набір певних типів морфологічних категорій та визначені цими категоріями особливості формотворення. Загальнокатегорійна семантика постає однією з ознак, за якими

здійснюють частиномовну класифікацію словникового складу мови. Утім, загальнокатегорійну семантику не можна застосувати як критерій для внутрішньої класифікації слів однієї частини мови, оскільки цей тип морфологічного значення інтегральний, а не диференційний для слів однієї частини мови. Натомість морфологічні категорії слів однієї частини мови можуть певною мірою варіюватися, з огляду на це специфіку виявів морфологічних категорій доцільно розглядати як основний критерій для морфологічної класифікації слів однієї частини мови. Саме така класифікація стане інформативною для морфологічного опису мови, оскільки її ґрунтовано на істотних для морфології ознаках.

Не заперечуючи таких характеристик класифікованого матеріалу, як лексичне значення, особливості номінації, специфіка денотатів, синтаксичні функції, зазначимо, що їх доцільно розглядати як чинники, що спричиняють відмінності у вияві граматичних категорій, однак не як критерії класифікації. Наприклад, числову незмінюваність збірних іменників *pluralia tantum* мотивують лексичним значенням цілісної єдності, утім, лексичне значення не дозволяє послідовно розмежувати конкретні іменники (*група, загін, зрзя* тощо) і збірні (*студентство, піхота, птаство* тощо). Якщо ж обрати таку ознаку, як словозмінний/несловозмінний характер морфологічної категорії числа в іменниках, то обґрунтованою стане належність слів *група, загін, зрзя* до конкретних як іменників, що змінюються за числами, а лексем *студентство, піхота, птаство* – до збірних як незмінюваних за числами.

Отже, завданням внутрішньочастининомовної класифікації є розподіл слів за певними особливостями виявів граматичних категорій цієї частини мови. Для називання таких (або схожих) класифікаційних рубрик, як зазначалося, застосовують різні терміни: семантико-граматичні групи, лексико-граматичні розряди, семантико-граматичні категорії, менші категорії, розряди за значенням. Для уникнення омонімії в межах морфологічної термінології потрібно відмовитися від застосування терміна *категорія* на позначення класифікаційної рубрики. У морфології цей термін уже закріплено за комплексною одиницею, що постає як система морфологічних форм, об'єднаних спільним морфологічним значенням і протиставлених за елементарними значеннями, наприклад: *категорія відмінка, категорія часу, категорія особи*

тощо. Уважаємо, що із двох термінів *група і розряд* доцільно вживати саме останній, оскільки він містить поняття про підрубрику в межах загальної рубрики *частина мови*.

Разом із квалітативним уточненням найближчим до вираження сутності класифікаційного критерію є термін *лексико-граматичний розряд*, оскільки він свідчить про граматичну класифікацію лексичного складу певної частини мови. Отже, лексико-граматичний розряд – це певна сукупність лексем тієї самої частини мови, що відрізняється від інших лексем цієї частини мови специфікою виявів морфологічних категорій.

Лексико-граматичні розряди кожної частини мови потрібно визначати за складом її морфологічних категорій, якщо такі категорії матимуть відмінні вияви у словах, які належать до однієї частини мови. У словах однієї частини мови морфологічні категорії можуть виявлятися в різному обсязі. Наприклад, набір субстантивних категорій роду, числа і відмінка не в усіх іменників виявляється в повному обсязі, оскільки іменники *pluralia tantum* не мають категорії роду, а набір ад'єктивних категорій роду, числа і відмінка в якісних прикметників ускладнено категорією ступенів порівняння. Крім того, у словах однієї частини мови наявні категорії можуть виявляти відмінності варіативної репрезентації грамем (елементарних значень категорії). Наприклад, поряд з іменниками, що можуть мати одне значення роду, наявні іменники подвійного (спільного роду); поряд з перехідними дієсловами, у парадигмі яких наявні форми як активного, так і пасивного стану, наявні неперехідні дієслова, що можуть мати лише значення активного стану. Отже, щоб отримати інформаційно значущу для морфології класифікацію, підставою для розподілу слів різних частин мови за лексико-граматичними розрядами пропонуємо вважати такий тип класифікаційних ознак, як наявність/відсутність морфологічних категорій, можливих у частині мови і наявність/відсутність варіювання грамем (елементарних граматичних значень) певних категорій.

Лексико-граматичні розряди іменника визначаємо за специфікою виявів категорії числа, відмінка і роду. За особливостями виявів категорії числа всі іменники поділяють на два лексико-граматичні розряди: загальні і власні іменники. Протиставлення загальних і власних

іменників здійснюють за словозмінним/несловозмінним характером категорії числа. Для власних іменників категорія числа постає послідовно несловозмінною, а для загальних може бути як словозмінною, так і несловозмінною. Згідно з такою характеристикою категорії числа загальні іменники далі розподіляють на конкретні, збірні, абстрактні та речовинні. За виявами категорії числа протиставляють конкретні і збірні іменники. Для конкретних іменників категорія числа послідовно словозмінна, і ця словозміна є власне граматичною, оскільки не пов'язана з лексико-семантичним варіюванням іменникових лексем (пор.: *день – дні, новина – новини, рота – роти, водоймище – водоймища*). Для збірних іменників категорія числа постає послідовно несловозмінною, до слова, збірні, за нечисленими винятками, належать до іменників *singularia tantum* (*адміністрація, молодь, малеча, худоба*). Для абстрактних і речовинних іменників властивий непослідовно несловозмінний характер категорії числа. Непослідовність числової словозміни простежено в повній відсутності корелятивних форм однини і множини (абстрактні: *молодість, перегони*; речовинні: *молоко, вершки*) або в тому, що за відсутності числової словозміни згідно з прямим значенням абстрактні і речовинні іменники можуть набувати числової словозміни у випадках лексико-семантичного варіювання: звуження або розширення лексичного значення, метонімічного або метафоричного вживання іменника (пор.: абстрактні (*дорожній*) *рух – рухи (регулювальника)*, (*міцний*) *сон – (дитячі) сни*; речовинні (*міряти*) *полотно – полотна (фламандців)*, (*прозора*) *вода – (мінеральні) води*).

За особливостями відмінкового формотворення іменники поділяють на іменники на позначення істот та іменники на позначення неістот. Відмінковому формотворенню іменників на позначення істот властива омонімія знахідного і родового у множині, а відмінковому формотворенню іменників на позначення неістот – омонімія знахідного і називного у множині. Поділ іменників на ці два лексико-граматичні розряди оперто саме на характер омонімії відмінкових форм, а не на лексичне значення, що відповідає поняттям живе/неживе (пор.: в іменниках на позначення істот називний відмінок множини *голуби, ляльки, тузи* – родовий відмінок множини *голубів, ляльок, тузів* – знахідний відмінок множини *голубів, ляльок, тузів* та в іменниках на позначення неістот називний відмінок множини *гілки, народи, загони* –

родовий відмінок множини *гілок, народів, загонів* – знахідний відмінок множини *гілки, народи, загони*).

Традиційний розподіл іменників на позначення істот/неістот потрібно доповнити поділом кожного з цих розрядів на підрозряди. У сучасній українській мові словозміна іменників-назв істот може виявляти омонімічність лише знахідного й родового відмінків (*зустрічати делегатів/сестер/дівчат*) або допускати утворення словоформ, омонімічних як родовому, так і називному відмінкам (*знати гусей/гуси, овець/вівці*). Така варіативна омонімія, за висновками Н. Г. Озерової та А. К. Смольської, є виявом складної семантичної структури категорії істоти/неістоти: «Компонент цієї категорії «істота» [...] в українській мові розпадається на категорії анімальності/персональності» [6, с. 97–98]. Отже, за відсутністю/наявністю варіативної омонімії форм знахідного відмінка множини формам як родового, так і називного іменники на позначення істот поділяють на підрозряди «іменники на позначення осіб» та «іменники на позначення неосіб».

Деякі іменники на позначення неістот можуть мати варіативні форми знахідного відмінка: форму, омонімічну називному, і форму, омонімічну родовому: *підготувати лист/листа, чекати автобус/автобуса, шукати відповідь/відповіді, передати аркуш/аркуша, наточити ніж/ножа*. Наявність/відсутність такої варіативної омонімії форм знахідного відмінка формам називного і родового уможлиблює припущення про розподіл іменників на позначення неістот між підрозрядами «іменники зі значенням неозначеності» та «іменники зі значенням означеності».

Якщо дотримуватися логіки застосування такого критерію, як особливості виявів категорій, то, визначаючи розподіл іменників, потрібно враховувати і категорію роду. За специфікою виявів категорії роду іменники з однією графемою роду протиставлено іменникам спільного (подвійного) роду. Як мовні одиниці іменники спільного роду виявляють синкретизм родових графем, що диференціюється в мовленнєвому використанні таких іменників.

Прикметники зазвичай поділяють на такі розряди: якісні, відносні, присвійні. Якщо застосувати до визначення лексико-граматичного розряду такий критерій, як особливості вияву морфологічних категорій, то прикметники поділяють на розряди лише з універсальним набором

словозмінних синтагматичних категорій роду, числа і відмінка та розряд, для якого властиве ускладнення цього універсального набору категорією ступенів порівняння. За протиставленням цих двох наборів морфологічних категорій прикметники поділяють на відносні (мають лише категорії роду, числа, відмінка) та якісні (мають категорії роду, числа, відмінка і ступенів порівняння). Присвійні прикметники, як і порядкові, це лексико-семантичні групи відносних прикметників, оскільки їхню специфіку виявлено не в морфологічних категоріях, а в типі лексичного значення, згідно з яким ці прикметники називають ознаку, установлену за відношеннями належності живій істоті (присвійні) або за відношеннями порядку розташування однорідних предметів (порядкові). До речі, якщо послідовно застосовувати таку класифікаційну ознаку, як тип лексичного значення, то у складі відносних прикметників поряд із присвійними і порядковими можна виділити інші лексико-семантичні групи, зокрема прикметники, що називають ознаку, установлену за відношеннями часу (*вечірній, торішній* тощо), дії (*читальний, розповідний* тощо), до речовини (*срібний, молочний* тощо) та ін. Наведені факти свідчать, що для отримання класифікації, інформаційної саме в морфологічному аспекті, потрібно подолати непослідовне комбінування різнопланових критеріїв.

На відміну від іменних частин мови в описах дієслова не прийнято говорити про лексико-граматичні розряди. Утім, зазначена ситуація свідчить швидше про відсутність у дієслівних описах терміна *лексико-граматичний розряд*, а не про відсутність цих розрядів. Для уможливлення застосування такого критерію як особливості вияву морфологічних категорій до визначення лексико-граматичних розрядів дієслова зауважимо, що в дієслівних лексемах варіювання спостерігають у реалізації морфологічних категорій виду, стану, особи.

Категорію виду в одних дієслівних лексемах можна репрезентувати двома грамами із відповідними формами, а в інших – однією. За цим критерієм дієслова поділяють на такі лексико-граматичні розряди як парні і непарні за видом. Відмінності в реалізації категорії виду виявлено і в особливостях формотворчої парадигми. Парні за видом дієслова мають повну дієслівну парадигму, а непарні – неповну. Зокрема, у дієслівній парадигмі непарних дієслів доконаного виду відсутні форми теперішнього часу, синтетичні форми майбутнього,

утворювані від інфінітива за допомогою суфікса -м- та особових флексій; у дієслівній парадигмі непарних дієслів недоконаного виду відсутні аналітичні форми майбутнього часу з формантом *буду/будеш/буде*.

За критерієм реалізації категорії стану дієслова сучасної української мови поділяють на такі, що мають корелятивні форми активного і пасивного стану, і такі, що мають значення лише активного стану. Корелятивні станові форми мають перехідні дієслова, ознакою неперехідних дієслів стають форми зі значенням лише активного стану. Отже, специфіку категорії стану можна простежити в розподілі дієслів між лексико-граматичними розрядами *перехідних дієслів, неперехідних дієслів*.

За критерієм специфіки виявів категорії особи дієслова поділяють на лексико-граматичні розряди *дієслова з повною особовою парадигмою/дієслова з неповною особовою парадигмою*. Дієслова з неповною особовою парадигмою потрібно й далі розподіляти на групи згідно з обмеженнями особової парадигми: дієслова, що не мають форм 1 та 2 особи однини (називають дії, для виконання яких потрібно менше ніж два суб'єкти: *групуватися, злітатися* тощо); дієслова, що не мають форм 1 та 2 особи однини і множини (називають дії, суб'єктами яких є неособи: *нявкати, кипіти* тощо); дієслова, що не мають форм 1 та 2 особи однини і всіх особових форм множини (безособові дієслова не сполучаються формами, що є прямим позначенням суб'єкта).

Отже, послідовне застосування такого критерію, як специфіка виявів морфологічних категорій, уможливило побудову класифікації лексико-граматичних розрядів, інформативну в морфологічному плані. Запропоноване впорядкування класифікації за лексико-граматичними розрядами мотивує доцільність вивчення лексико-граматичних розрядів у курсі морфології сучасної української мови та засвідчує практичне застосування такої класифікації в межах однієї частини мови.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Безпояско О. К.** Граматика української мови. Морфологія : підруч. / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1997. – 336 с.

2. **Вихованець І. Р.** Прислівник / І. Р. Вихованець // Українська мова : енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Укр. енцикл., 2004. – С. 529.
3. **Вихованець І. Р.** Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
4. **Грищенко А. П.** Прикметник / А. П. Грищенко // Українська мова : енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Укр. енцикл., 2004. – С. 526–527.
5. **Озерова Н. Г.** Іменник / Н. Г. Озерова // Українська мова : енцикл. / [редкол. В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Укр. енциклоп., 2004. – С. 217–218.
6. **Озерова Н. Г.** Формально-семантична взаємодія субстантивних категорій в аспекті функціональної граматики (на матеріалі української, російської, сербської та болгарської мов) / Н. Г. Озерова, А. К. Смольська // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 97–106.
7. **Плющ М. Я.** Граматика української мови : у 2 ч. : підруч. / М. Я. Плющ – Ч. 1 : Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К. : Вища школа, 2005. – 286 с.
8. **Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис :** підруч. / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. – К. : Знання, 2010. – 374 с.
9. **Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. /** С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ та ін. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 558 с.
10. **Ющук І. П.** Українська мова : підруч. / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.

Надійшла до редколегії 01.07.2016